

(१)

मध्ययुगातील पुरातन साहित्य म्हणून शिलालेख अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. शिलालेख सर्वप्रथम सम्राट अशोकाने प्रथमतः लिहवून घेतले. या शिलालेखांची भाषा प्राकृत आहे. हे शिलालेख म्हणजे प्राकृतभाषा राजदरबाराची भाषा होती याचा पुरावाच आहेत. त्यामुळे प्राकृत भाषेचे श्रेष्ठत्व स्पष्ट होण्यास मदत होते. तसेच सम्राट अशोकाच्या राज्याच्या सीमा समजण्यास ही मदत होते. हे शिलालेख भारताच्या विविध भागात आढळतात. यांची संख्या जवळजवळ ३० आहे. गिरनार येथे अशोकाचे १४ लेख आहेत. अशोकाप्रमाणेच वाकाटक राजांचे, सातवाहन राजांचे शिलालेखही सापडतात. हे शिलालेख म्हणजेच प्राकृत भाषेतील प्रथम लिखित साहित्य होय. विद्यार्थ्यांना या प्राकृत शिलालेखाचा परिचय व्हावा म्हणून गिरनार येथील एक शिलालेख येथे दिला आहे.

- १) इयं धंमलिपी देवानं प्रियेन प्रियदसिना राजा लेखापिता
- २) इधं न किं चि जीवं आरभित्पा प्रजूहितव्यं
- ३) न च समाजो कतव्यो
- ४) बहुकं हि दोसं समाजमहि पसति देवानं प्रियो प्रियद्रसि राजा
- ५) अस्ति पि तु एकचा समाजा साधुमता देवानं प्रियस प्रियदसिनो राजो
- ६) पुरा महानसमहि देवानं प्रियस प्रियदसिनो राजो अनुदिवसं बहुनि प्राण-सत-सहस्रानि आरभिसु सूपाथाय
- ७) से अज यदा अयं धंमलिपी लिखिता ती एव प्राणा आरभरे सूपाथाय द्वो मोरा एगो मगो सो पि मगो न ध्रुवो
- ८) एते पि त्री प्राणा पछा न आरभिसरे

सहत्था

इयं - ही, **धंमलिपी** - धर्मलिपी, शिलालेख (हे पूर्वी राजाच्या आज्ञा देण्यासाठी सुद्धा वापरले जात असत), **प्रियदसिना** - प्रियदर्शी, प्रिय असणाऱ्या, **लेखापिता** - लिहवून घेतले आहेत, **आरभित्पा** - मारून, हत्या करून, **प्रजूहितव्यं** - हवन करू (नये), **समाजो** - सामूहिक उत्सव, समारंभ (ही तांत्रिक संज्ञा आहे.), **कतव्यो** - करण्यास योग्य, **महानसमहि** - स्वयंपाकघरात, **सूपाथाय** - रश्या(सूपा)साठी, **अज** - आज(पासून), **द्वो** - दोन, **एगो** - एक, **मगो** - मृग (हरिण प्राणी), **ध्रुवो** - निश्चित, **त्री** - तीन, **पछा** - नंतर, **न आरभिसरे** - मारू नये.

(२)

भागीरहेण बहुं तवं कारुण गंगा पुढवीअले आणिया, अओ जणा तं भागीरहि ति कहेइ। एसा भगवई भागीरही। णईसु भागीरही अईव पवित्ता। भागीरहीए जलं णिम्मलं। 'पयागे' जउणा भागीरहीए मिलइ। भागीरहीए जलं सेअं, जउणाए अ सामलं। अत्थ गंगा-जउणा-सरस्सईणं संगमो होइ। अओ जणा एत्थ गंगं तिवेणी वयंति। भागीरहीए तीरे वाणारसी णअरी अत्थि। सा 'कासी' णामेण वि पसिद्धा।

पइ-वरिसं, पइ-दिणं बहवे जणा पावं पक्खालिउं, पुण्णं अज्जिउं च भागीरहीतीरे आगच्छंति ण्हाणं च करेति। लोणाणं विविहेहिं सुद्धिकज्जेहिं पयइ-पवित्ता वि भागीरही अज्ज दूसिआ दीसइ। अओ गंगाजलस्स सुद्धीकरण-कज्जं पज्जावरण-विउसेहिं अहुणा एव आरद्धं। गंगाए महिमा अम्हाणं पोराण-गंथेसु सुपसिद्धो -

सरिरे जज्जरीहूए वाहिगत्थे कलेवरे।

ओसहं जण्हवी-तोयं वेज्जो णारायणो हरी।।

पुढवीअले - भूतलावर, भागीरही - गंगा नदी, सेअं - पांढरे शुभ्र, जउणा - यमुना नदी, तिवेणी - त्रिवेणी, वाणारसी- वाराणसी, काशी, बनारस नगरी, पक्खालिउं - धुण्यासाठी, सुद्धिकज्जेहिं - शुद्धीकरणासाठी, दूसिआ - अशुद्ध, दीसइ- दिसून येते, पज्जावरणविउसेहिं - पर्यावरणशास्त्रज्ञांनी, पोराण - पुराण (ग्रंथ), जज्जरीहूए - क्षीण झाल्यावर, कलेवरे - देह, वाहिगत्थे - रोगपीडित, ओसहं - औषध, जणहवीतोयं - गंगेचे पाणी, णारायणो/हरी - विष्णू

(३)

एयंमि जंतालए दससहस्सा जणा कज्जं कुणंति। एगआ सो जंतालओ सहसा णिस्संचारेण थिरो जाओ। कहं पि ण चलेइ। तआ जंतालअसंचालओ जंतालअ-चालण-णिण्हाअं सिप्पिं बोळ्ळावेइ। सो आगओ जंतालयं पासेइ, पासिऊण कहेइ। दससहस्सं रूवअं गिण्हिऊण एअं जंतालअं संचालिस्सं। अंगीकुणंते समाणे सिप्पिणा बुद्धीए जत्थ थले, जेण कारणेण खलिओ अहेसि, तं कारणं णाऊण तट्ठाणं मोगरेण पहिरिअं। तओ, सो जंतालओ चलिउं लग्गो। तेण सिप्पिणा दससहस्सरूवअं मग्गिअं। तआ जंतालयाहिवो कहेइ। “ताडणस्स उ एगं चिअ रुप्पअं, दससहस्सं अजुत्तं मम भाइ, ताडणं तु मम किंकरो वि कुणेज्जा।” सो सिप्पी कहेइ “सच्चं मए मोगारपहारस्स रूवगमेक्कमेव गहिअं, किंतु एगूणं दससहस्सं तु सो मोगरो पहारो “कत्थ कीइ जुत्तीए दायव्वो, तं बुद्धीए जाणिऊण गहिअं, णण्णहा।”

जंतालओ - कारखाना, यंत्रालय, णिस्संचारेण - (ते यंत्र) काम करत नसल्याने, त्या यंत्राचे काम थांबल्याने, णिण्हाअं- निष्णात, हुशार, पारंगत, सिप्पिं - अभियंत्याला, यंत्र दुरुस्त करणाऱ्याला, संचालिस्सं - सुरू करेन, अंगीकुणंते समाणे- ते मान्य केल्यावर, खलिओ - चूक, दोष, अहेसि - होता, णाऊण - जाणून, मोगरेण - हातोडीने, भाइ - मला वाटते की, एगूणं दससहस्सं - रु. ९९९९/-, णण्णहा - ण+अण्णहा- उगीच (घेतले) नाही

(४)

अत्थि एगम्मि णअरे चाउव्वेदो बंभणो। दुवे छत्ता तं विण्णवेंति- “तुम्हे अम्हाणं वेयंतं वक्खाणह”। बंभणो भणइ- “अहं तुब्भे वेयंतं सिक्खावेमि। किंतु तत्थ विहाणमत्थि”। तओ एओ छत्तो बीअं भणइ- “तुमं आअरिअं पुच्छ केरिसं तं विहाणं ति”। सो बंभणं पुच्छइ- “भयवं, वयं तुब्भेहिंतो सोउं इच्छामो केरिसं तं विहाणं ति”। आयरिओ भणइ- “तुमए कालचउदसीए सेओ छालओ मारेयव्वो जत्थ ण कोइ पासइ। तत्थ तस्स मंसं भुंजिअव्वं। तओ वेयंतसुणण-जोग्गो होसि”। एओ छत्तो पडिभणइ- “मए एअम्मि जत्तो किज्जइ। तुम्हे आसीसं देह”। बंभणो भणइ- “मम आसीसा तुज्झाणं कए अत्थि एव । किंतु तुम्हाणं बुद्धीए परिक्खा अत्थि”। छत्ता भणंति- “अम्हे गच्छामो”। आयरिओ आसीसं देइ भणइ अ- “तुम्हेसुं जो विहाणं सम्मं करेइ, सो मज्झ पट्टसीसो”।

तओ एगो छत्तो सेयछालगं गेण्हइ, कालचउदसीरत्तीए सुण्णरत्थाए अ गच्छइ। छगलअं मारेइ। तस्स मंसं भुंजइ, पडिणियत्तइ अ । उवज्झाओ जाणइ- ‘अजोग्गो, ण किंचि परिणयमेयस्स’ ति । ण वक्खाणेइ तस्स वेअ-रहस्सं। दुइओ वि तहेव सुण्णरत्थाए गच्छइ। चिंतेइ अ- ‘एत्थ तारआ पेच्छंति’। तओ देव-उलं गच्छइ, चिंतेइ य- ‘एत्थ देवो पेच्छइ’। तओ सो सुण्णागारे गच्छइ, तत्थ वि चिंतेइ- ‘एत्थ अहं, एस छगलओ अइसअणाणी अ पेच्छंति’। ‘जत्थ ण कोइ पासइ तत्थ मारेअव्वो’ ति उवज्झाय-वअणं। ता एस भावत्थो- ‘एसो ण मारेयव्वो’ ति। पडिगच्छइ उवज्झायस्स पायमूले। साहेइ तं जं तस्स परिणमिअं। संतुट्ठो उवज्झाओ भणइ- “तं बुद्धिमंतो, अज्जप्पहुइ मम पट्टसीसो तुमे” ति।

चाउव्वेदो - चार वेद जाणणारा, **दुवे** - दोन, **छत्ता** - शिष्य, विद्यार्थी, इथे दोन विद्यार्थी, **वेयंतं** - वेदातील शेवटचा भाग, तत्त्वज्ञान, **वक्खाणह** - विवरण करावे, शिकवावे, **बंभणं** - ब्राह्मणाला, द्विजाला, **सिक्खावेमि** - शिकवतो, **विहाणं** - विधी, शास्त्रानुसार सांगितलेली पद्धत, **आअरिअं** - (आचार्याला) आचार्यांना, **सोउं** - ऐकण्यासाठी, **कालचउहसीए** - कृष्णपक्षातील चतुर्दशीला, **सेओ** - पांढरा, **छालओ** - बकरा, **मारेअव्वो** - मारावा, **पासइ** - पाहतो, **मंसं** - मांस, **भुंजिअव्वं** - खाल्ला जावा, **जोग्गो** - पात्र, **जत्तो** - प्रयत्न, **आसीसं** - आशीर्वाद, **सम्मं** - योग्य, **पट्टसीसो** - मुख्य शिष्य, **सुण्णरत्थाए** - निर्मनुष्य, ओसाड जागेत, कोणतीही रहदारी नाही अशा रस्त्यावर, **अजोग्गो** - अयोग्य, **परिणयं** - (आशय) समजलेला, लक्षात आलेला, **वेअरहस्सं** - वेदांचे रहस्य, वेदांचे ज्ञान, **तारआ** - तारे, चांदण्या, **देवउलं** - देऊळ, **सुण्णागारे** - रिकामी, ओसाड जागा तिथे, **अइसअणाणी** - सर्वज्ञ, **उवज्झाओ** - गुरु, शिक्षक, **भावत्थो** - सारांश, आशय, **पडिगच्छइ** - परत जातो, **साहेइ** - सांगतो, **अज्जप्पहुइ** - आजपासून.

(५)

रामायणे वि सुव्वइ सीआ-हरणे जडाउ-गिद्धु ति ।
 पंखाउहो महप्पा जुज्झेणं रावणस्स ठिओ ॥
 तेण वि से रुट्ठेण चंदाहासेण लूडिआ पंखा ।
 तो लुअ-पंखो पडिओ मंदर-सिहरो व्व महिवट्ठे ॥
 सीआ सो भणिओ सीलवईणं सईण तेणं ।
 दट्ठूण रामदूअं होहिंति पुणो वि ते पंखा ॥
 कस्स वि कालस्स तओ तओ हणुमंतो राहवेण आणत्तो ।
 सीया-पउत्ति-हेउं हिंडंतो आगओ तहियं ॥

सुव्वइ - ऐकले आहे, **सीआ-हरणे** - सीताहरणामध्ये, **जडाउ-गिद्धु** - जटायु नावाचे गिधाड, **पंखाउहो** - पंखांच्या शस्त्राने, **महप्पा** - महान असा तो, **जुज्झेणं** - युद्धासाठी, **ठिओ** - थांबला/उभा ठाकला, **चंदाहासेण** - चंद्रहासाने, चंद्रहास या नावाच्या खड्गाने/तलवारीने, **लूडिआ** - तोडले, **लुअ-पंखो** - पंख तुटलेला, **मंदर-सिहरो व्व** - मेरू पर्वताच्या शिखराप्रमाणे, **महिवट्ठे** - जमिनीवर, **दट्ठूण** - पाहून, **रामदूअं** - रामाच्या दूताला, **सीया-पउत्ति-हेउं** - सीतेच्या हकीकतीसाठी, सीतेची हाल हवाल विचारण्यासाठी

(६)

संतेहि असंतेहि य परस्स किं जंपिण्हिं दोसेहि ।
 अत्थो जसो ण लब्भइ सो वि अमित्तो कओ होइ ॥
 अप्प-हिअं काअव्वं जइ सकइ पर-हिअं च काअव्वं ।
 अप्प-हियं-पर-हियाणं अप्प-हियं चेव कायव्वं ॥
 सीलं वरं कुलाओ, दालिदं भव्वयं च रोगाओ ।
 विज्जा रज्जाउ वरं, खमा सुट्ठं वि तवाओ ॥

जं जि खमेइ समत्थो, धणवंतो जं ण गव्वं उव्वहइ ।
जं च सविज्जो णमिरो तिसु तेसु अलंकिआ पुहवी ॥
छंदं जो अणुवट्टइ मम्मं रक्खइ गुणे पआसेइ ।
सो णवरि माणुसाणं देवाणं वि वल्लहो होइ ॥

सद्वत्था

संतेहि - असणाऱ्या, असंतेहि - नसणाऱ्या, किं जंपिएहिं - बोलून / बोलल्याने काय उपयोग?, अत्थो - पैसा, ण लब्भइ - मिळत नाही, अमित्तो - शत्रू, अप्प-हिअं - आपले हित, काअव्वं - करावे, सक्कइ - शक्य असेल तर, पर-हिअं - दुसऱ्याचे हित, सीलं - चारित्र्य, वरं - श्रेष्ठ, कुलाओ - कुळापेक्षाही, दालिदं - दारिद्र्य, भव्वयं - उत्तम, रोगाओ - रोगांपेक्षाही, रज्जाउ - राज्यापेक्षा, सुट्टु वि तवाओ - उत्तम तपापेक्षाही, जं - जो, जि - खरोखर, खमेइ - क्षमा करतो, समत्थो - प्रबळ, बलवान, सामर्थ्यवान, गव्वं - गर्व, (ण) उव्वहइ - धारण करत नाही, सविज्जो - विद्यावान, णमिरो - नम्र, तिसु - तीन, छंदं - (समोरच्या व्यक्तीच्या) बोलण्याप्रमाणे, अणुवट्टइ - वागतो, मम्मं - मर्म, रहस्ये, गुपिते, रक्खइ - दडवतो, सांभाळतो, पआसेइ - प्रकाशित करतो, सर्वासमोर प्रकट करतो, णवरि (अव्यय) - खरोखर, वल्लहो - प्रिय

(७)

तुच्छं पि सुपत्तंमि उ दाणं णिअमेण सुहफलं होइ ।
जह गावीए दिण्णं तिणं पि खीरत्तणमुवेइ ॥
सअलाणं पि णईणं उअहिं मोत्तूण णत्थि आहारो ।
तह जीवदयाए विणा धम्मो वि ण विज्जए लोए ॥
जो कुणइ परस्स दुहं पावइ तं चेव अणंतगुणं ।
लब्भंति अंबयाइ ण हि णिंबतरुम्मि ववियम्मि ॥

सद्वत्था

खीरत्तणं - दूध देण्याचा स्वभाव, उवेइ - देते, उअहिं - पाण्यामध्ये, मोत्तूण - सोडून, विज्जए - असते, लब्भंति - मिळतात, अंबयाइ - आंबा इत्यादी, णिंबतरु - लिंबोणीचे झाड, ववियम्मि - लावले असता

(८)

लोहाविट्ठो णरो वित्तं, पासइ णेव आवअं ।
दुद्धं पासइ मज्जारो, दंडाघाअं ण देक्खइ ॥१॥
पोत्थगत्था उ जा विज्जा, पर-हत्थ-गअं धणं ।
कज्ज-काले समुप्पण्णे, ण सा विज्जा ण तं धणं ॥२॥
गंगा पावं ससी तावं, दालिदं कप्प-पायवो ।
पावं तावं च दालिदं, णासेंति सुयणा सआ ॥३॥
विएसेसु धणं विज्जा, वसणेसु धणं मई ।
पर-लोए धणं धम्मो, सीलं हु सव्वदा धणं ॥४॥
पओसे दीवओ चंदो, पच्चूसे दीवगो रवी ।

तेल्लोक्के दीवओ धम्मो, सु-पुत्तो कुल-दीवगो॥५॥
 अप्पणो मुह-दोसेण, बज्झंति सुग-सारिआ।
 बगा तत्थ ण बज्झंति, मोणं सव्वत्थ-साहणं॥६॥
 सव्व-णासे समुप्पण्णे, अद्धं चयइ पंडिओ।
 अद्धेण कीरए कज्जं, सव्व-णासो हि दूसहो॥७॥
 माया सत्तू पिआ वेरी, जेण बालो ण पाढिओ।
 ण सोहइ सहा-मज्झे, हंस-मज्झे बगो जहा॥८॥
 दुस्सीलो य सढो मित्तो, भिच्चो आणा-परम्महो।
 स-सप्पे य गिहे वासो, मच्चू एव्व ण संसओ॥९॥
 सहावो णोवएसेण, तीरए काउमण्णहा।
 सुतत्तं पि जलं पेच्छ, पुणो हवइ सीअलं॥१०॥

सदृशा

लोहाविट्ठो - लोभाने ग्रासलेला, वित्तं - धन, पैसा, आवअं - संकट, दंडाघाअं - सोट्याचा प्रहार, देव्वइ - पाहतो, पोत्थगत्था - पुस्तकात असलेली, पुस्तकी, विज्जा - शिक्षण/ज्ञान, पांडित्य, कज्ज-काले - वेळप्रसंगी, समुप्पण्णे- उपस्थित झाल्यावर, परहत्थगअं- दुसऱ्याच्या हातातील, पावं - पाप, तावं - उष्णता, ताप, दालिदं - गरिबी, कप्पपायवो- कल्पवृक्ष, सुयणा - सज्जन, विएसेसु - परदेशात, मई - बुद्धी, पओसे - सायंकाळी, पच्चूसे - सकाळी, दीवओ/दीवगो - दिवा, तेल्लोक्के - त्रिभुवनामध्ये, अप्पणो - स्वतःच्या, मुहदोसेण - बडबडण्याने, वाचाळपणाने, बज्झंति - बद्ध होतात, बंधनात पडतात, सुगसारिआ - पोपट व मैना, बगा - बगळे, मोणं - मौन, गप्प बसणे, सव्वत्थसाहणं- सर्व गोष्टी मिळवण्याचे साधन, सव्वणासे समुप्पण्णे - सर्वनाशाच्या वेळी, अद्धं - अर्धा भाग, निम्मे, चयइ - सोडतो, कीरए - केले जाते, दूसहो - सोसण्यास कठीण, माया - आई, पिआ - वडील, वेरी - शत्रू, पाढिओ- शिकवले, सोहइ- शोभतो, सहामज्झे - सभेत, दुस्सीलो - दुराचारी, दुष्ट, सढो - धूर्त, कपटी, आणापरम्महो - आज्ञा न पाळणारा, ससप्पे गिहे - सर्पासहित घरात, मच्चू - मरण, संसओ - संशय, भिच्चो - नोकर, सहावो - स्वभाव, तीरए - शक्य असणे, णोवएसेण- (ण+उवएसेण) उपदेशाने नाही, काउमण्णहा - (काउं + अण्णहा) अन्य करणे, सुतत्तं - चांगले तापवलेले, पेच्छ - पहा, पुणो - पुन्हा, सीअलं - थंड

